

ЛЕКЦІЯ № 24

Тема: Суцвіття. Процеси запилення та запліднення квіткових рослин.

Мета: розкрити особливості будови насінини, ознайомитись з їх класифікацією.

План

1. Суцвіття та їх біологічна роль.
2. Класифікація суцвіть.
3. Типи і способи запилення квіток.
4. Пилкові зерна і палінологія.
5. Розвиток насінного зачатка і мегаспорогенез.
6. Подвійне запліднення у покритонасінних рослин

Література

1. Липа О.Л., Добровольський І.А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин. – К.: Вища школа, 1975, 400 с.
2. Неведомська Є.О., Маруненко І.М., Омері І.Д. Ботаніка. Навчальний посібник. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 218 с.
3. Коваленко Т.М., Пінчук Н.В., Вергелес П.М. Мікробіологія та вірусологія. Навч. посіб. Ч 1. за ред. Пінчук Н.В. Вінниця: ВНАУ, 2020. 346 с.
4. Мельниченко Н.В. Курс лекцій та практикум з анатомії і морфології рослин / Н.В. Мельниченко. К.: Український фітосоціологічний центр, 2001.
5. Нечитайло В.А. Ботаніка. Вищі рослини / В.А. Нечитайло, Л.Ф. Кучерява. К.: Фітосоціоцентр, 2000.
6. Соломаха Т.Д., Мінарченко О.М., Циганенко С.О. Науково-методичні основи обліку ресурсів лікарських рослин України. Методичний посібник. К.: Фітосоціоцентр, 2013. 72 с.
7. Пінчук Н.В., Вергелес П.М., Коваленко Т.М., Окрушко С.Є. Загальна фітопатологія. Навчальний посібник. За ред. Н.В. Пінчук. Вінниця: ВНАУ, 2019. 276 с.

1. Суцвіття та їх біологічна роль

Суцвіттям — називають пагін або систему пагонів, які несуть у пазухах верхівкових листків (приквіток) зібрані у групи квітки.

Суцвіття з нерозвиненими лускоподібними приквітками називаються **брактеозними** (бузок, конвалія та ін.).

Сукупність верхівкових листків, що оточують суцвіття називається **обгорткою**.

Біологічні переваги суцвіть перед поодинокими квітками безперечні. По-перше, це збільшення імовірності запилення квіток, а по-друге — зменшення імовірності пошкодження квіток при несприятливих умовах навколишнього середовища, обумовлене їх поступовим розпусканням в суцвітті.

Суцвіття забезпечують краще пристосування квіток до запилення і цим зумовлюють утворення більшої кількості плодів та насіння.

2. Класифікація суцвіть

В залежності від способу галуження суцвіття поділяють на дві групи: **моноподіальні, ботричні**, або ж **невизначені, незавершені, бокоцвіті; симподіальні, цимозні**, або ж **визначені, завершені, верхоцвіті**.

Серед моноподіальних суцвіть розрізняють **прості і складні**.

Прості ботричні суцвіття не галузяться, квітки розташовані на головній осі суцвіття. В **складних** — на головній осі знаходяться бічні розгалуження з квітками.

Ботричні суцвіття характеризуються моноподіальним галуженням, тобто мають добре виражену головну вісь суцвіття, яка наростає необмежено довго.

Крім того, у ботричних суцвіттях розпускання квіток відбувається у висхідному напрямку — від основи до верхівки, тобто акропетальне і верхівкова квітка розпускається останньою або до центру суцвіття, якщо квітки розташовані в одній площині.

Число бічних гілок **невизначене**, тому ці суцвіття часто називають невизначеними. Найбільш примітивним суцвіттям в цій групі суцвіть вважається китиця.

В результаті вкорочення квітковіжок китиця, перетворилась на **КОЛОС**, а він в свою чергу через потовщення головної осі перетворився на **ПОЧАТОК**.

В іншому випадку, головна вісь колоса стала тонкою і гнучкою, що призвело до виникнення сережки.

В результаті розгалуження бічних гілок китиці виникла волоть, або складна китиця.

В іншому випадку, з китиці в результаті видовження квітковіжок, розміщених найнижче на осі, утворився **ЩИТОК**.

А з щитка, в результаті вкорочення головної осі, виник **ЗОНТИК**.

Зонтик, в свою чергу, в результаті вкорочення квітковіжок і потовщення та розростання головної осі, перетворюється на **КОШИК**.

В цимозних суцвіттях, на відміну від ботричних, галуження не моноподіальне, а симподіальне або псевдодихотомічне, тому головна вісь суцвіття не виражена, або несправжня, і ріст суцвіття обмежений.

Розпускання квіток в цимозних суцвіттях відбувається від верхівки до основи, тобто базипетально, або від центру до периферії — відцентрове (молочай). Крім того, ці суцвіття є визначеними, тому що число бічних гілок визначене і характерне

ПРОСТІ МОНОПОДІАЛЬНІ (НЕВИЗНАЧЕНІ, БОТРИЧНІ) СУЦВІТТЯ З ПОДОВЖЕНОЮ ВІССЮ

1. Кितिця

На видовженій осі почергово кріпляться квітки з майже однаковою квітконіжкою
Смородина, черемха, конвалія, люпин, гадюча цибулька, барбарис

черемха

Гадюча цибулька

смородина

Квітконіжки можуть виходити з піхв приквітків (люпин), або приквітки відсутні (капустяні, барбарис).

Якщо квітки знаходяться тільки з одного боку осі, то утворюється однобічна кितिця (деякі види бобових: лядвенець рогатий, горошок мишачий, чина лісова).

2. Зонтик

Від верхівки укороченої основної осі відходять поодинокі квітки з однаковими квітконіжками, які розташовані майже в одній площині.

Цибуля, вишня, часник, чистотіл, первоцвіт

цибуля

первоцвіт

чистотіл

3. Щиток

Уздовж видовженої головної осі майже на одному рівні розміщені квітки, причому унизу з довгими квітконіжками, зверху з коротшими

Яблуня, груша, слива, вишня, глід

4. Колос

На видовженій осі почергово кріпляться сидячі квітки.
Схожий на китицю, але зі сидячими квітками.

Подорожник, осока, скрученик, тризубець

Початок, або м'ясистий колос — суцвіття із потовщеною м'ясистю віссю, густо вкритою квітками (жіноче суцвіття кукурудзи, рогіз). **Серезка** — повислий колос, тобто колос з м'якою віссю, після цвітіння суцвіття звичайно опадає (горіх, тополя).

Прості моноподіальні (невизначені, ботричні) суцвіття з укороченою віссю

6. Головка

Вкорочена і потовщена головна вісь куляста або яйцеподібна з квітками на вкорочених квітконіжках або сидячими квітками

Конюшина, шовковиця, миколайчики, хміль

7. Кошик

На вкороченій тарілкоподібній головній осі, знизу вкритій зеленими листками, розміщені сидячі квітки

Соняшник, айстри, кульбаба, ромашка, хризантема, нагідка

8. Серезжа

На видовженій повислій осі почергово кріпляться квітки з однаковими квітконіжками.

Верба, черемха, тополя, волоський горіх

Складні моноподіальні (невизначені, ботричні) суцвіття

СКЛАДНІ СУЦВІТТЯ

1. Складний зонтик

Від вкороченої основної осі відходять бічні, що закінчуються простими зонтиками

Морква, кріп

2. Волоть

На бічних галуженнях головної осі розташовані прості китиці або колоси

З простих китиць бузок, буркун, з колосів просо, рис, суцвіття тичинкових квіток кукурудзи

3. Складний колос

Уздовж головної осі розташовані прості колоси

Жито, пшениця, пирій

4. Складна китиця

Виноград

5. Розвилка

Золототисячник

6. Змійка

Незабудка

СИМПОДІАЛЬНІ (ВИЗНАЧЕНІ, ЦИМОЗНІ) СУЦВІТТЯ

Монохазій — головна вісь закінчується квіткою, а під нею утворюється вісь другого порядку, яка також закінчується квіткою, галузнення симподіальне і вісь кожного порядку дає тільки одну гілку.

Серед монохазіїв виділяють: **завійку**, у якій вісь формує ряд квіток у одному напрямку (шорстколисті) та — **звивину**, у якої квітки розвиваються на бічних гілках (косарики, росичка).

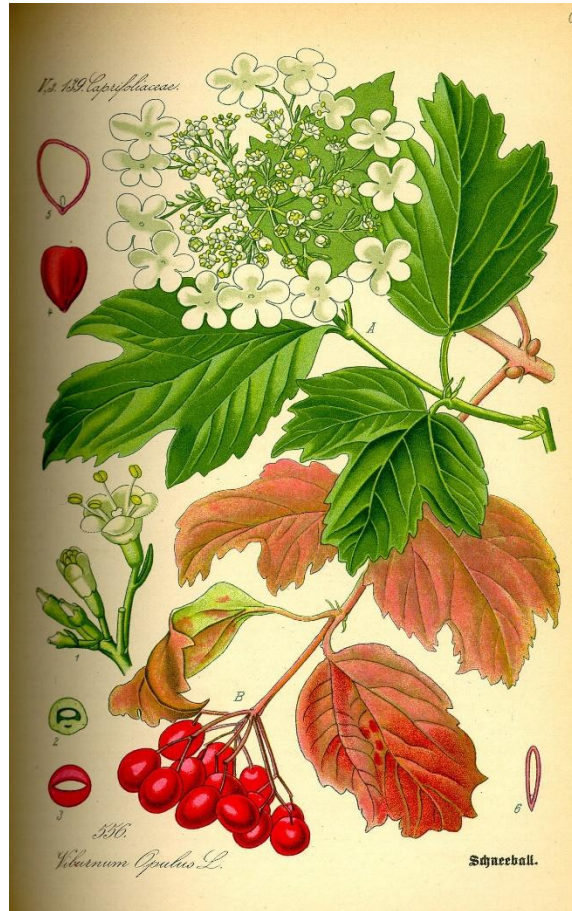
Дихазій, розвилка — головна вісь закінчується квіткою, а під нею утворюється дві супротивні осі, кожна з яких теж закінчується квіткою, галуження несправжньодихотомічне (гвоздичні: зірочник).

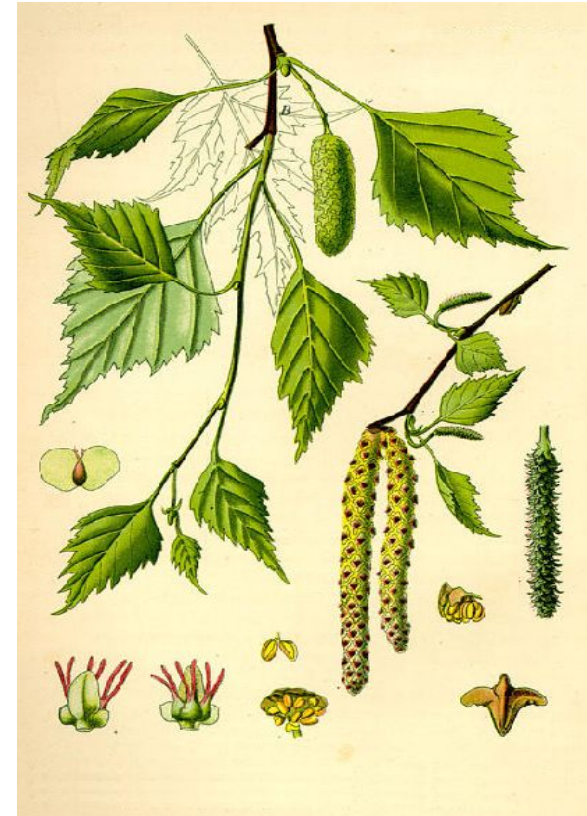
Плейохазій — від головної осі суцвіття, яка несе одну верхівкову квітку, відходять декілька бічних осей, які утворюють кільце з монохазіїв чи дихазіїв (очиток, картопля, молочай садовий).

Квітки розпускаються від центру до периферії. Розрізняють **простий плейохазій** — в якого від головної осі відходять лише осі другого порядку (жовтецеві) та **складний** — в якого від кожної осі другого порядку відходять кілька осей третього порядку і ін. (бузина, калина, молочай).

Крім перерахованих суцвіть, є складні суцвіття, які називають **агрегатними**. Вони утворені різними типами суцвіть. Кошики можуть бути зібраними у **щиткоподібну волоть** (деревій), **прості колоски** — у волоть (овес), **дихазій** — в сережку (береза, вільха).

Тирс — на головній осі розташовуються вказані вище суцвіття;
мають пірамідальну форму (смілка).

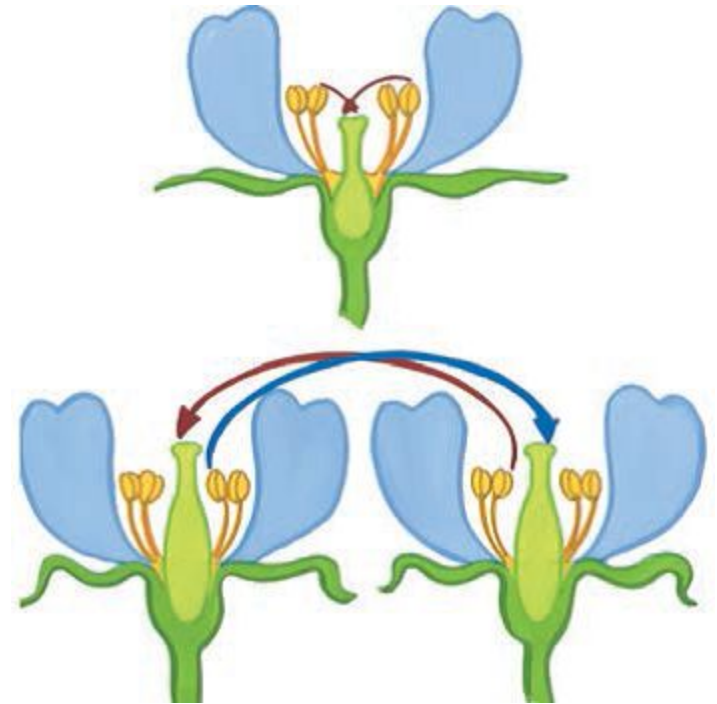

3. Типи і способи запилення квіток

Запилення — процес перенесення пилку з пиляків на приймочку маточки квітки у покритонасінних рослин та з мікростробілів на макростробіли у голонасінних. Виділяють самозапилення і перехресне запилення.

Самозапилення (автогамія) — перенесення пилку з пиляків на приймочку маточки в межах однієї квітки у покритонасінних рослин.

Облігатне самозапилення — запилення маточки пилком тільки тієї самої квітки.

Сусіднє запилення або **гейтеногамія** — запилення квітки пишком іншої квітки тої самої рослини.

Автофертильність — здатність рослин при самозапиленні утворювати насіння (пшениця, жито, овес, томати, фіалки та ін.).

Перехресне запилення — перенесення пишку з тичинки одної квітки на приймочку маточки іншої квітки тієї самої або іншої рослини у покритонасінних рослин.

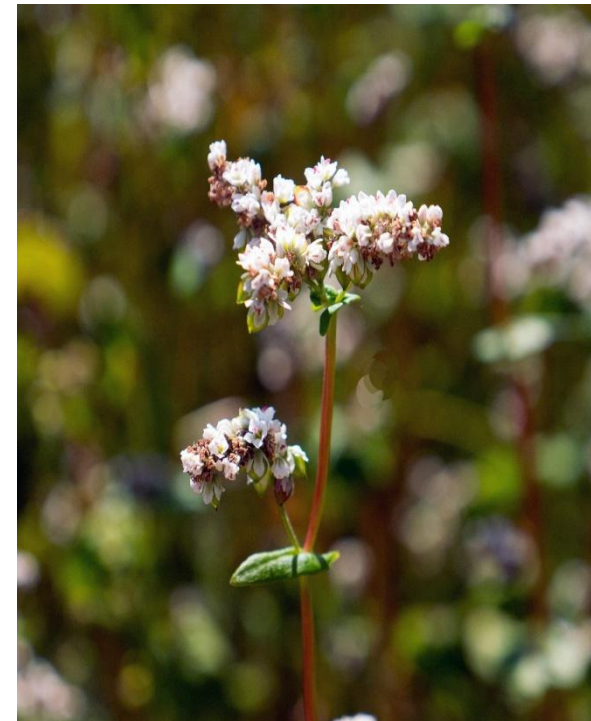
Двостатеві квітки, в яких маточка і тичинки дозрівають одночасно, називаються **гомогамними квітками**. Це переважно самозапильні квітки.

Неодночасне досягання тичинок і маточок у квітках називається **дихогамія**.

Дихогамія — це пристосування до перехресного запилення та запліднення.

Легітимне запилення спостерігається у квіток, для яких характерна гетеростилія. При цьому пилок з квіток, які мають довгі стовпчики маточок, попадає на приймочку маточки квіток, які мають короткі стовпчики маточок (гречка, медунка). Перехресному запиленню сприяє також **різностатевість квіток та автостерильність**.

Існують такі способи перехресного запилення:

-зоофілія — запилення рослин за допомогою тварин. Це один із способів перехресного запилення.

Розрізняють декілька типів зоофілії:

-ентомофілія (ентомогамія) — перехресне запилення відбувається за допомогою комах.

Зустрічається у 90% усіх рослин, яким властиве перехресне запилення (яблуня, груша, липа, малина).

У ентомофільних рослин є спеціалізовані тканини або залозки, що виділяють **нектар** — солодку рідину, яка містить цукри, азотисті та ароматичні речовини, органічні кислоти, мінеральні солі, ферменти, ефірні олії тощо.

Нектарники можуть утворюватись на різних частинах квітки — **флоральні нектарники** та поза квіткою — **екстрафлоральні нектарники**.

У липи — на внутрішньому боці чашолистків, у квасолі — всередині шпорки, у жовтцю — на пелюстках, у гречки — біля основи маточки.

Заглибина на елементах квітки, де міститься нектар називається **медова ямка**. Вона може бути прикрита лусочкою — **медова лусочка** (жовтецеві).

Медоносні рослини — рослини, з яких бджоли збирають нектар та пилок (гречка, липа, робінія та ін). Деякі види рослин пристосувались до запилення тільки окремими видами комах. Так, окремі види губоцвітих, ранникових мають квітки з глибоко розміщеними нектарниками, які доступні лише довгохоботковим комахам (гемітропні квітки).

Кантарофілія — запилення рослин за допомогою жуків з групи Cantharidae. Характерна для саговників.

Орнітофілія — один із типів зоофілії, перехресне запилення відбувається за допомогою дрібних птахів (представники родини зозулинцевих).

Малакофілія — запилення рослин за допомогою молюсків. **Гідрофілія (гідрогамія)** — один із способів перехресного запилення у квіткових рослин за допомогою води.

Гідрофілія може бути надводна (валіснерія) та підводна (різуха).

Одним із способів перехресного запилення у рослин, що відбувається за допомогою вітру, називається **анемофілія** (тонконогові, осокові, тополя, береза, дуб, ліщина та ін.).

Штучне запилення — запилення, яке здійснює людина. Його використовують при створенні нових сортів, при гібридизації.

Інбридинг (інцухт) — примусове самозапилення, при якому пилок наносять на приймочку маточки тієї ж квітки, або схрещування близькоспоріднених форм для отримання однорідного потомства.

4. Пилкові зерна і палінологія.

Пилок — сукупність пилкових зерен у насінних рослин. **Пилкове зерно**, являє собою **чоловічий гаметофіт покритонасінних**.

Оболонка мікроспори після завершення поділів стає оболонкою пилкового зерна. Однак тільки на стадії пилкового зерна, а не мікроспори оболонка досягає повного розвитку.

Розміри пилку коливаються в діаметрі від декількох мкм (деякі шорстколисті) до 240 мкм (наприклад, у деяких мальвових).

У цілому, примітивні родини мають більший за розміром пилок, однак дуже великий пилок буває і в представників такої прогресивної родини, як гарбузові.

Спостерігається деяка залежність розмірів пилку від розмірів квітки. Однак, найбільш важливим фактором, зв'язаним з розміром пилку є відстань, яку повинна пройти пилкова трубка до зародкового мішка, тобто довжина стовпчика маточки.

Деякі рослини (зозулинцеві, ластівневі) утворюють *полінії* — групи пилкових зерен, склеєні в грудочку. Це пов'язано із способом запилення, характерним для них.

Форма пилкових зерен дуже різноманітна.

Вони можуть бути кулястими (жовтець), еліпсоїдальними (магнолія, сусак), трикутними (півонія) тощо.

Оболонка пилкового зерна (спородерма) складається з двох головних шарів: внутрішнього — **інтини** і зовнішнього — **екзини**.

Інтина являє собою тонку і ніжну плівку, що складається в основному з пектинових речовин; екзина в порівнянні з інтиною відносно товста і шарувата, кутинізована, містить надзвичайно стійкі вуглеводи спорополеніни, нерозчинні в кислотах і лугах.

Екзина, у свою чергу, складається з двох шарів: зовнішнього — **секзини** (скульптурної частини екзини) і внутрішнього — **некзини** (нескульптурована частини екзини).

Саме будова **секзини** вкрай різноманітна і разом з тим постійна в межах таксономічних груп, що має чимале систематичне значення. На поверхні секзини виникають різні горбочки, гребінці, шишечки тощо, для позначення яких розроблена досить складна термінологія.

У **екзині** звичайно є тонкі місця чи навіть наскрізні отвори, що служать для виходу пилкової трубки. Будь-яке таке місце чи отвір називають **апертурою**.

Розташування і форма апертур характеризуються великою розманітністю.

По розташуванню апертури можуть бути **полярними, зональними** (розташованими на екваторі або на лініях, паралельних екватору) чи **глобальними** (рівномірно розсіяними по всій поверхні).

По формі апертури поділяються на **борозни** і **пори**. Монопорові пилкові зерна містять в екзині тільки одну пору (деякі види родини пальмових).

Розмаїтість будови спородерми і разом з тим її константність і стійкість, привели до виникнення особливої галузі ботаніки — ***палінології***.

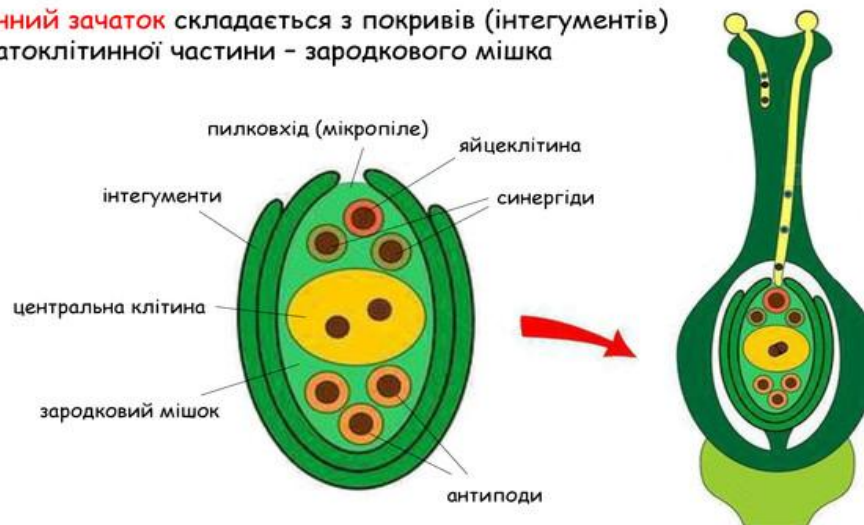
Виявлено, що пилок добре зберігається у викопному стані, і аналіз торфів, що містять пилок, дозволяє встановити систематичний склад флори попередніх періодів, уловити зміни клімату в тих випадках, коли інші дані виявляються зовсім недостатніми.

5. Розвиток насінного зачатка і мегаспорогенез

Насінний зачаток виникає на плаценті у вигляді напівкулеподібного горбочка, який спочатку складається з однорідних меристематичних клітин. Через деякий час поблизу верхівки насінного зачатка з'являється одна або декілька археспоріальних клітин, які розвиваються з субепідермального шару. Приблизно в цей час біля основи насінного зачатка виникають інтегументи у вигляді одного або двох кільцевих валиків. Найчастіше в насінному зачатку під пилковходом одна із субепідермальних клітин **нуцелуса** — археспоріальна клітина починає збільшуватися, а потім поділяється способом мейозу. Виникає тетрада (четвірка) гаплоїдних (n) мегаспор, на цьому і закінчується мегаспорогенез. З чотирьох мегаспор виживає тільки одна, всі інші поступово зменшуються і зникають. Мегаспора, яка лишилася, починає рости. Ядро її тричі поділяється способом мітозу.

Насінний зачаток складається з покривів (інтегументів) і багатоклітинної частини – зародкового мішка

Таким чином, з мегаспори утворюється **восьмиядерний зародковий мішок**.

Вісім гаплоїдних ядер, які виникли, знаходяться спочатку по чотири в двох протилежних кінцях зародкового мішка (мікропілярному і халазальному). Між ними, звичайно, є вакуоля. Потім по одному ядру від кожної четвірки пересувається до центра клітини. Ці полярні ядра, з'єднавшись, утворюють диплоїдне ядро, яке називається **центральним**, або **вторинним ядром зародкового мішка**, в результаті чого цей мішок стає семиядерним. **Центральне ядро покривається цитоплазмою і стає центральною клітиною зародкового мішка**.

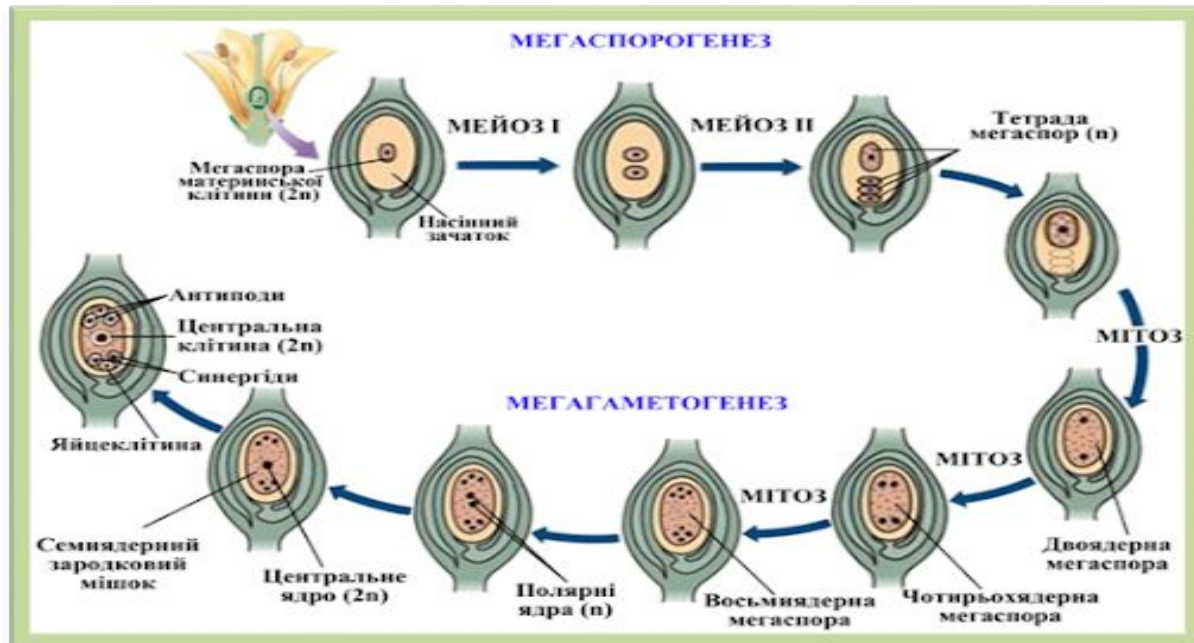
Біля мікропілярного кінця зародкового мішка утворюється так званий яйцевий апарат з трьох клітин, які виникли з трьох ядер, навколо яких сконцентрувалася цитоплазма. **Одна з цих трьох клітин стає яйцеклітиною, або жіночою гаметою, а дві інші — синергідами (допоміжними клітинами)**.

Спорогенна клітина стає материнською клітиною мегаспор, яка зазнає редукційного поділу, при цьому утворюється чотири гаплоїдні клітини, що розташовані одна над одною у напрямку до мікропіле.

Жіночий гаметофіт (зародковий мішок) формується в основному з однієї нижньої клітини, а три верхні відмирають. Зародковий мішок розвивається також за рахунок інших гаплоїдних клітин (верхньої або середніх), проте їх роль в цьому процесі невелика.

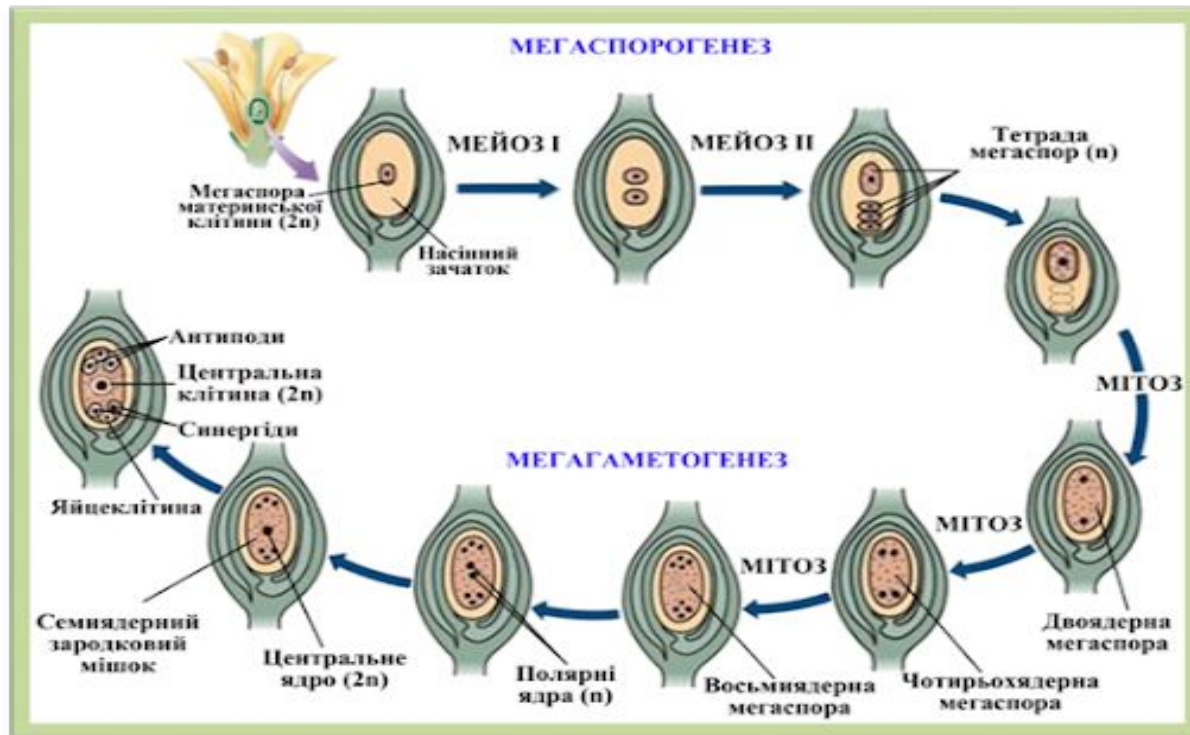
Гаплоїдна клітина, що залишилася розростається до великих розмірів з утворенням мегаспори. До запилення або після нього розпочинається її проростання.

На халазальному кінці зародкового мішка формуються ще три клітини — **антиподи**. Утворений таким чином зародковий мішок із сімома клітинами тепер уже готовий до процесу запліднення.

Такий тип утворення зародкового мішка трапляється найчастіше, але в природі існують і інші типи його розвитку.

Порівняно з усіма голонасінними, у покритонасінних жіночий гаметофіт сформований дуже незначною кількістю клітин і тому відрізняється прискореним розвитком. Замість десяти або одинадцяти поділів, характерних для голонасінних, розвиток зародкового мішка покритонасінних відбувається в результаті лише трьох-п'яти поділів, завдяки чому дуже скорочується час, який необхідний для розвитку зародкового мішка.

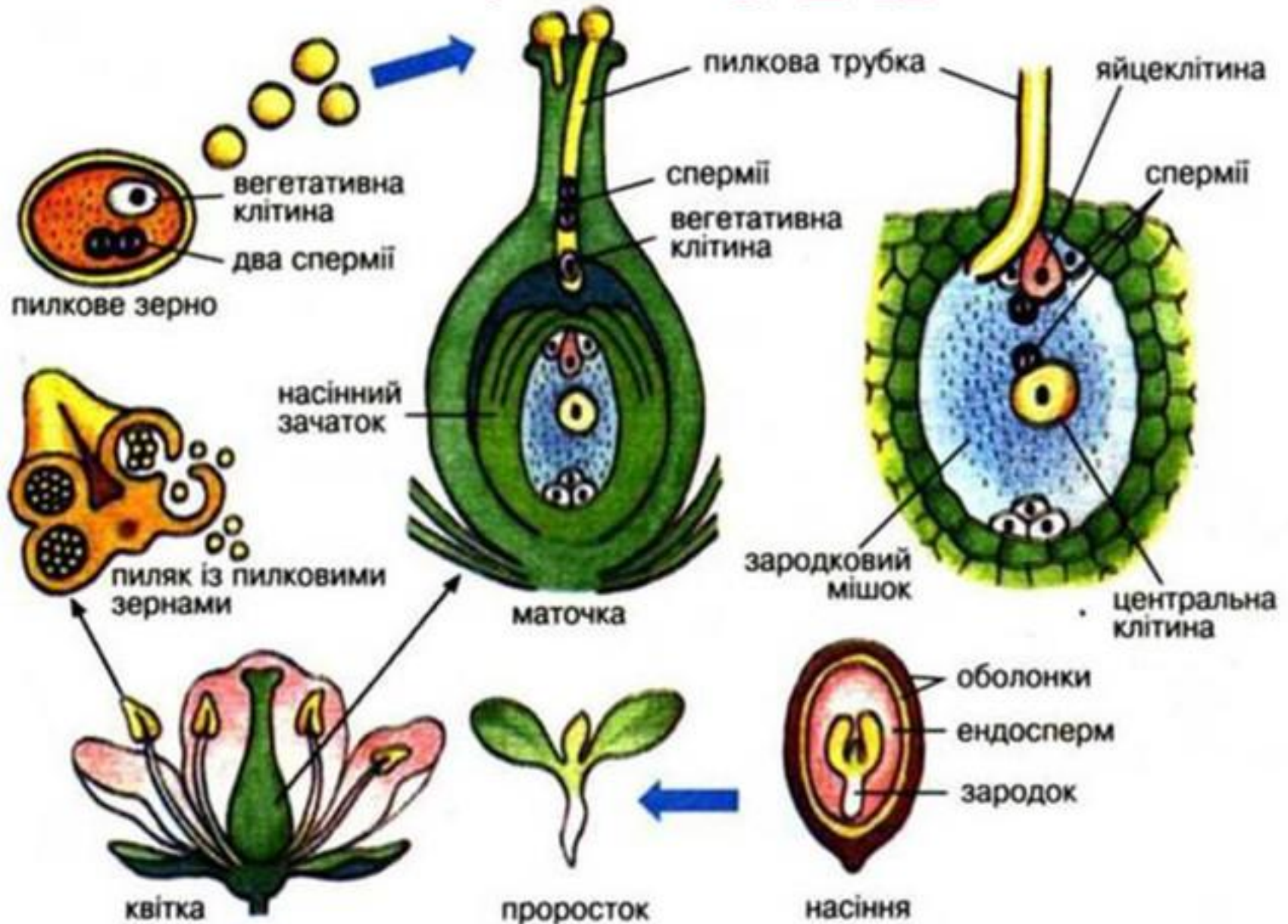

ПОДВІЙНЕ ЗАПЛІДНЕННЯ У ПОКРИТОНАСІННИХ РОСЛИН

Потрапивши на приймочку маточки, пилкове зерно починає проростати. Цьому сприяють речовини, які виділяють приймочки, відповідні температура і вологість та інші умови зовнішнього середовища. В процесі проростання вміст пилкового зерна випинається крізь пору екзини у вигляді тонкої трубочки, вкритої лише *інтиною*. Ця пилкова трубка починає видовжуватись і проникає в тканину стовпчика. Тут вона просувається по спеціальному каналу або по міжклітинниках; потім досягає зав'язі і прямує до мікропіле насінного зачатка. Ріст пилкової трубки пов'язаний з обміном речовин, що відбувається між нею та внутрішніми клітинами.

У більшості рослин пилкова трубка проникає до насінного зачатка крізь мікропіле (*порогамія*), у берези, вільхи деяких інших — крізь халазу (*халазогамія*), у в'яза — крізь інтегументи (*мезогамія*). Потім пилкова трубка проникає до зародкового мішка.

Подвійне запліднення у покритонасінних

Потім пилкова трубка проникає до зародкового мішка. За період росту всередині маточки вміст пилкової трубки зазнає певних змін. Вегетативне ядро, яке спочатку знаходилось біля ростучої частини трубки і сприяло її видовженню, поступово розсмоктується. Генеративне ядро поділяється способом мітозу на дві чоловічі статеві клітини — спермії.

При стиканні з зародковим мішком відбувається розчинення стінки пилкової трубки, а, увійшовши до зародкового мішка, вона розривається. З двох сперміїв, які звільнилися, один прямує до жіночої клітини — яйцеклітини і зливається з нею. З диплоїдної зиготи, що виникла, утворюється **зародок**. Другий спермії зливається з центральною диплоїдною клітиною зародкового мішка, і триплоїдна клітина, яка утворилася пізніше, сформує живильну тканину — **ендосперм**. У цьому злитті двох сперміїв з двома клітинами зародкового мішка і полягає суть подвійного запліднення, притаманного лише покритонасінним рослинам. Після цього синергіди та антиподи повністю відмирають.

Насінний зачаток розростається і перетворюється в насініну. Інтегументи, видозмінившись, сформують шкірку насініни. Зав'язь (а іноді і квітка в цілому) перетвориться в **плід**. Із стінок зав'язі сформується **оплодень**. Якщо в клітинах нуцелуса накопичуються поживні речовини, тоді утворюється особлива тканина — **перисперм**.

З часу потрапляння пилинки на приймочку маточки до процесу подвійного запліднення у різних рослин проходить від 20-30 хв. до кількох діб. В результаті подвійного запліднення, як уже відмічалось, із зав'язі формується плід, а з її стінок — **оплодень**. Насініна ж формується з насінного зачатку, шкірка насініни — з **інтегументів**, перисперм — з **нуцелуса**, ендосперм — з **центральної клітини**, зародок — з **заплідненої яйцеклітини**.

Різні плоди мають свою специфіку будови. Таку ж специфіку будови має і насіння різних рослин.

**ДЯКУЮ
ЗА УВАГУ!**

